

- Araştırma Makalesi -

♣ **BAKIR ÇAĞLAR'IN ANAYASACILIK PERSPEKTİFİNDEN**
1982 ANAYASASI*
(*THE 1982 CONSTITUTION FROM BAKIR ÇAĞLAR'S CONSTITUTIONAL*
PERSPECTIVE)

Züleyha Keskin**

ÖZ

Türkiye’de anayasa hukuku meselelerine bakış açısıyla inceleme konusu olmayı en çok hak edenlerden biri kuşkusuz Bakır Çağlar’dır. Çağlar’ın hem kimliği hem eserlerinde kullandığı yöntem ve dili, onun hukuku ve kendi mesleğini nasıl anlamlandırdığını, dolayısıyla anayasacılık perspektifini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Çağlar’ın hukuk devleti, insan hakları, devlet, anayasal sistem, anayasa yargısı gibi birçok anayasa meselesini 1982 Anayasası üzerinden nasıl ele aldığı incelenecektir. Çalışmanın amacı anayasa tartışmalarına ilişkin olarak Çağlar’ın görüşlerini hatırlatmaktır.

Anahtar Kelimeler: Bakır Çağlar, Anayasa Bilimi, 1982 Formülü, Anayasa Yargısı, Anayasal Demokrasi, Anayasal Sistem

---

^H Hakem denetiminden geçmiştir.

* Bu makale 15.06.2022 tarihinde Yayinevimize ulaşılmış olup, 21.07.2022 tarihinde birinci hakem; 28.08.2022 tarihinde ikinci hakem onayından geçmiştir.

** Dr. Ar. Gör. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü-Hukuk Bilimleri Bilim Dalı. zuleyhakeskin2005@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-4154-3058

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Bu makaleye atf için; Keskin, Züleyha, “Bakır Çağlar’ın Anayasacılık Perspektifinden 1982 Anayasası”, Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt No.: 11, Sayı No.: 22, 2022, s. 559-590.

ABSTRACT

Bakır Çağlar is, beyond any doubt, one of the most deserving academics to be the subject of study due to his perspective of the constitutional law issues in Turkey. Not only his identity and methods but also his diction reveals the meaning he attributes to his profession and law as a concept; and thus his constitutional perspective. In this study, it will be examined how Çağlar handled many constitutional issues such as the rule of law, human rights, the state, the constitutional system and constitutional justice through the 1982 Constitution. The aim of this study is to remind his ideas regarding the constitutional debates.

Keywords: *Bakır Çağlar, Science of Constitution, 1982 Formula, Constitutional Justice, Constitutional Democracy, Constitutional System*

***

GİRİŞ

Bakır Çağlar'ın anayasa perspektifini yansıtmayı amaçlanan bu çalışmada, onun anayasa konularına ilişkin görüş ve değerlendirmeleri, yazarın bunları dayandırdığı hukuki ve maddi olaylarla birlikte aktararak, anayasal sistemi çözümlenmede hangi verilerden hareket ettiği gösterilmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken, anayasa hukukunun karşısına yeni anayasa kuram ve kavramları koyan,¹ özgün bir dil ve sistemle analizler yapan Çağlar'ın eserlerinde kullandığı birçok terim ve kavram, yazarın üslubunu yansıtmak açısından olduğu gibi aktarılmıştır. Yazarın anayasa konularına dair görüşleri de, kendi eserlerinde kullandığı başlıklarla birlikte verilmiştir. Bu yöntemin Çağlar'ı 'anlamak' açısından daha yararlı olacağı düşünülmüştür.

I. ANAYASA HUKUKUNUN AYKIRI KAHRAMANI: BAKIR ÇAĞLAR²

İstanbul doğumlu olan Bakır Çağlar (1941-2011),³ Saint Joseph Fransız Lisesi'nden mezun olduktan sonra, İstanbul Üniversitesi Hukuk

¹ Bkz. Burak ÇELİK, "Anayasa Biliminin Aykırı Kahramanı", Güncel Hukuk Dergisi, Temmuz 2012/7-103, s. 64.

² Bkz. Çelik, B. (2012). s. 64.

Fakültesi'ni bitirmiştir. Daha sonra Sorbonne'da iki doktora yapan Çağlar, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde anayasa hukuku ve insan hakları dersleri vermiştir. Bir dönem Anayasa Mahkemesi'nin hukuk danışmanı olan Çağlar, altı yıl Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde, Türkiye'nin avukatlığını yürütmüştür. Çağlar, Türkiye adına girdiği davaların büyük kısmında "dostça çözüm" yoluna gidildiğini, bu sayede Türkiye'nin duruşmalar sonucunda mahkûm olmadığını söylemiştir. Mahkeme'deki görevinden istifa ederek ayrılan Çağlar, Neşe Düzel ile yaptığı söyleşide,⁴ *"Türkiye'nin iç hukukunun Strasbourg hukukuyla uyumlu hale sokulmasını sağlayabilirim ve Türkiyeliler için insan hakları açısından bir kazanım olur"* düşüncesiyle görevi kabul ettiğini ancak sonradan bu görevi kabul etmekten pişmanlık duyduğunu belirtmiştir.

Eserleri genellikle anayasa yargısı üzerine olan Bakır Çağlar, daha çok Avrupa hukuku ekseninde ve Anayasa Mahkemesi'nin temel haklar lehine yargısal aktivizmini destekler nitelikte yazılar yazmıştır. Yazar, demokrasi, insan hakları ve siyasi sistem üzerindeki çözümlerinde anayasa yargısını kaynak olarak almıştır. Özellikle, Anayasa Bilimi'nde içtihadî hukukun öneminden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nden, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nden, sivil toplumdan, ulusal üstü huktan, kısacası bugün duyunca yadırgamadığımız pek çok "yeni şeyden" söz etmiştir.⁵

Çağlar, teknik hukuk dilinin ötesinde, eserlerinde edebi metinlere, siyasi-sosyal çözümlere, doktrine, ulusal ve uluslararası mahkeme kararlarına sıkça yer vermiştir. Burak Çelik, Çağlar'ın bu üslubu ve yöntemini şöyle dile getirmiştir: *"Yalnızca hukuktan ve hukukçulardan değil, Shakespeare, Alain, Sartre, Eco ve diğer edebiyatçı ve filozoflardan, westernlerden, cazdan, fadodan da söz ettiği yazılardı bunlar. Daha doğrusu söz gelimi fadoyu ustalıkla insan haklarına bağlarken özgün ve yaratıcı üslubunu da ortaya koyduğu yazılar: 'Fado hüznü kaderin gi-*

³ "Bakır Çağlar Hayatını Kaybetti", <http://www.ntv.com.tr/turkiye/prof-bakir-caglar-hayatini-kaybetti,00bd3F9j5EGr769CP8TuNg> (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

⁴ DÜZEL, N. "Türkiye Devletinin Avukatlığını Yaptığım İçin Pişmanım", Radikal, 20.07.2011, http://www.radikal.com.tr/turkiye/turk_devletinin_avukatligini_yaptigim_icin_pisma_nim-1057740 (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

⁵ Çelik, B. (2012). s. 64.

tarla söylenişi, bazı mekânlarda yaşanmayan insan hakları gibi...' '6
Gözler'e göre ise, Çağlar kitabında (Anayasa Bilimi) ve makalelerinde anayasa hukuku bilimi değil,⁷ tabiri caizse "anayasa hukuku hikâyeleri", "anayasa hukuku haberleri" anlatmaktadır ve Çağlar'ın eserlerinde sistematik bir argümantasyon yoktur. Gözler, yazarın bu üslubunu eserlerindeki 'dilin' anlaşılmasına yol açtığı gerekçesiyle eleştirmiştir.⁸

Gerçekten de Çağlar'ın oldukça ezoterik bir dili vardır. Kullandığı üslup ve yöntemle ilgili olarak Oktay Uygun da: "... *Farklı bir terminolojisi vardı. Yazdıklarını okumak için böyle Çinceyi öğrenmek gibi yeni bir terminolojiyi öğrenmek gerekirdi. Yazıları bilmece çözer gibi okunabilirdi, ama o terminolojiye hâkim olduktan sonra zevkle okunan yazılardı, derinliği hissedilebilen yazılardı.*" demiştir. Necmi Yüzbaşıoğlu ise Çağlar'dan "...*Bakır Çağlar'ın biraz soğuk anayasa üslubundan bahse(dilir). Doğrudur. Ama Bakır Çağlar, bizi çok teşvik edici olmuştur. Bir AİHM kararından ya da Adalet Divanı kararından bahsedirdi ya da Anayasa Mahkemesi kararından, siz duydunuz mu? Asla kendisinden şu karar numarası filan diye söylemezdi, biz de tırım tırım aranırdık böyle bir karar. O zamanlar kolay değildi. Bütün hukuk fakültesi dergilerini altüst ederdik bunu bulmak için, onu yaparken de bir sürü şey daha öğrenmiş olurdunuz. Ve Bakır Çağlar'ın katkısı da, en azından benim açımdan, içtihadî hukukla çalışma zevkini de tattırmıştır. Bakır Çağlar özellikle AİHM, mukayeseli içtihadî iç hukuka daha çok ağırlık verirdi. Zordur Bakır Bey'in kitabını okumak ama sırrını kaparsanız da, ...*enteresan anekdotları vardır.*" şeklinde söz etmiştir.⁹*

Çağlar'ın hukuka bakış açısını ve eserlerinde kullandığı 'dili' anlamak açısından bir bildirisinden aynen alıntı yapmak yerinde olur: "*Kafka, 'Hukuk Önünde' başlıklı kısa öyküsünde, Hukuk Sarayı diye bilinen barınağın önüne gelen adamın macerasını anlatır. Kapı açıktır,*

⁶ a.g.e., s. 64.

⁷ Gözler ayrıca, yazarın kullandığı anayasa bilimi kavramını da eleştirmektedir. Bkz. Gözler, K. (2011). Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, C. 1, Bursa:1. Baskı, Ekin Kitabevi, s. 31-33.

⁸ Bkz. Gözler, K. (1999). Anayasa Hukukunun Metodolojisi, Bursa: 2. Baskı, Ekin Kitabevi, s. 226.

⁹ İstanbul Üniversitesi Hukukçularını Anma Günü konuşması, 30.11.2015, https://www.youtube.com/watch?v=qzsfAq1BVg8&ebc=ANyPxKpgYZwQh7WQfNVovYCXJSFte0VlhbDBNK2KbiEe_PQdO4M0LaayCvZ5ppDzQdDVz1GkZ_mzzWpPs9uCWConJ6Jf8-6OCA (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

ama girişi bu gardiyan tutmuştur. Gardiyan, adama 'şimdilik içeri giremezsin' der. Adamın yakarmaları sonuç vermez. Yıllar geçer, adam orada, kapının önünde yaşlanır, umutsuzca, yalnız. Artık ölmek üzeredir. Günün birinde kapıda ölgün bir ışık görür gibi olur ve gardiyana sorar: 'eğer herkes hukukun peşindeyse, nasıl olur da bunca yıl, benim dışımda, kimse içeri girmeyi talep etmez?' 'Çünkü buraya senin dışında kimse giremezdi. Bu giriş senin için yapılmıştı. Ama şimdi sen öleceksin, ben de kapıyı kapatıp gideceğim.' Kafka'nın öyküsü, gündelik hayatta hukuk estetiğini yaşayamayanların, ihmal edilenlerin, mağdurların öyküsüdür."¹⁰ Çağlar, Kafka'nın bu öyküsünü üzerine de "Eğer farklı kimliklere sahipseniz, farklı mekânlarda yaşıyorsanız hukuk devletinin gündelik estetiği sizler için farklıdır. 'Bugün hukuk devletini, maddi anlamıyla insan hakları mağdurlarıyla düşünmek lazım.' Yani hukuk devletini yaşayamayanlarla. Hukuk devleti estetiğine taraf olmayanlarla; mağdurlarla düşünmek lazım. Mağdur nasıl hukuk tüketicisi olabilir? Hukuka nasıl ulaşabilir? Hukuk devletine ulaşamayanlar, Kafka'nın hikâyesindeki gibi, hukuk devleti önünde bekleyen kişiler. Bu kişiler bugün hukuk devletinin yaşayanları yani başka bir ifadeyle tüketicileri değil."¹¹ Bugün, kendi kaderine terk edilen sosyal kategorileri marjinallikten çıkartmak ve kolektif tercihlere fertlerin doğrudan katılımını sağlamak, barışlandırılmış ve genişletilmiş demokrasinin sorunudur. Ve gündelik hayatta hukuk estetiği sorunu da, herhalde, bu sorundur."¹² diyerek hukuka bakış açısını oldukça estetik bir biçimde anlatmıştır.

Çağlar'ın Bülent TANÖR için söylemiş olduğu şu sözler aslında onun mesleğini nasıl anlamlandırıldığını da ortaya koymaktadır: "(A)nayasa hukuku alanında çalışanlar arasında, akademik kariyerini bir çeşit insanlık mesleği olarak kavrayan belki de tek insandı."¹³ Nitekim Çağlar da "(...) Hukuku hiç sevmedim. Bir tek şeyini sevdim. Hukuk bir teknik değil, bir sanattır. Ben sanat olduğunu kabul ediyorum. Bir insanlık mesleği olarak, teknik değil, sanat. O zaman, tamam, ben ken-

¹⁰ Bkz. Çağlar, B. (1996). "Hukuk Devletinde Gündelik Hayatın Estetiği", içinde Ökçesiz H. (Der.), HFSA Hukuksal Olgular Araştırması ve Hukuk Devleti 3 (ss. 165-171). İstanbul: Alkım Kitabevi, s. 165-166.

¹¹ a.g.e., s. 166, 169.

¹² Çağlar, B. (2000). Bir Anayasacının Seyir Defteri, İstanbul: Su Yayınları, s. 14.

¹³ Bkz. Çelik, B. (2012). s. 64.

dimle barışık hale gelebilirim.”¹⁴ diyerek hukuku, teknik bir meslek olarak görmediğini ifade etmiştir. Çağlar, Strazbourg’daki hukuk serüvenini anlatırken de hukukun kendisi için “insanlık mesleği”ne dair bir öğreti¹⁵ olduğunu göstermiştir: “(B)u satırların yazarı, ‘İnsan Hakları Avrupa Komisyonuna başvuru konularında Komisyonla gerekecek temasları yürütmek, kişisel başvuru hakkı ile ilgili olarak hukuki inceleme ve değerlendirme çalışmaları yapmak, Türkiye aleyhine Komisyon’a (ve Mahkeme’ye) vaki olan veya olabilecek başvurularda Komisyon (ve Mahkeme) nezdinde Hükümet Ajansı olarak Bakanlar Kurulunun 18.11.1992 tarihli kararıyla görevlendirilmişti. Bu görevlendirmeye başlayan Strasbourg–via Ankara- Güneydoğu’ya olaylar yolculuğu oldukça uzun sürdü. Bu yolculukta, Anayasa Mahkemesi Araştırma Merkezinde görev almak da entelektüel bir sorumluluktu. Bu yolculuk haritasında Kıbrıs’ın özel bir yeri var. ‘Akdeniz yeni polarları’ ADA KİM-LİĞİ’ni kavramada büyük rol oynadı.”¹⁶

Mahkeme’deki dosyalar sebebiyle “Güneydoğu” meselesiyle “tanışmasını” ve bu tanışmanın hayatında yarattığı travmayı, kendi düşünsel serüvenindeki değişimin gerçekleşmesinde Güneydoğu gerçeğini kavramasının etkili olduğunu bu sözlerle ifade etmiştir.¹⁷ “Biz insancıl bir devleti, hukuk devletini yaratamadık. Bir türlü devlet ‘biz’ olmadık. Bu olayların sorumlusu hepimiziz. Benim duygusallığımı ve düşünce sistemimi en çok zorlayan davalar Güneydoğu davalarıydı. Güneydoğu davaları, köy boşaltma, köy yakma, insanlık dışı aşağılayıcı muamele, yargısız infaz gibi davalardı. Ben uzun süre Fransa’da eğitim yapmış, İstanbul’da oturan, Kıbrıs’ı seven ve Strasbourg’u yadırgamayan biriyim ama günün birinde tanık dinlemek için Strasbourg’lu yargıçlarla birlikte Güneydoğu’ya gittim. Ankara’nın ötesine geçmemiş biri olarak büyük bir kültür şoku yaşadım. Şırnak’a gittim ve hayatım ikiye bölündü benim. Amerikalıların bir ‘Vietnam sendromu’ var ya, bir insanın hayatının öncesi ve sonrası diye ikiye bölünmesi demektir bu, o sendromu ben yaşı-

¹⁴ Bkz. Ögünç, P. “Bakır Çağlar’la Anayasanın Ruhu”, Radikal, 27.07.2011. http://www.radikal.com.tr/yasam/bakir_caglarla_anayasanin_ruhu-1057742 (Erişim Tarihi: 07.08.2016).

¹⁵ Fikret İlkiz, “Hukuk Devleti ve Utanç”, Bianet, 16.07.2012, <http://bianet.org/bianet/insan-haklari/139723-hukuk-devleti-ve-utanc> (Erişim Tarihi: 07.08.2016).

¹⁶ Çağlar, B. (2000). s. 8.

¹⁷ a.g.e., s. 8.

yorum ve hala kurtulamadım. Ruhsal olarak sakatlandım. Şırnak'tan döndüğümde ben artık aynı insan değilim.”¹⁸

Çağlar, "Bir Anayasacının Seyir Defteri"nin önsözünde, “düşüncelerini gerçeklerle sınamak, olayları kendi entelektüel cihazlarını yenileyerek okumak, bir açı bulmak, tanıklığını yazarak yeniden düşünmek ve bu düşünceyi iletme için”, olayları olduğu gibi değil de kendini de ekleyerek yazdığını ifade etmiş ve “olaylar yolculuğuna eklenen kimlik, kimliği de etkileyip değiştiriyor; iç hesaplaşmayı hazırlıyor” diyerek kendi kendini yenilemeye, sınamaya ve yanlışlamaya açık “insanlık hali”ni anlatmıştır.¹⁹ Bir yanıla “hayata tutunmakta zorluk çeken” biri izlenimi veren Çağlar’ın hayattaki sorununun, “eksikliklerden” çok, “fazlalıklardan” kaynaklandığını²⁰ görmek zor değildir.

II. “BİR ÇALIŞMA TASLAĞI” OLARAK “ANAYASA BİLİMİ”

Çağlar’ın anayasacılık perspektifini çözümlemedeki en ideal yol, onun Anayasa hukukunun karşısına koyduğu “Anayasa Bilimi”nde izlediği yöntemi anlamaktır. Zira diğer eserlerinde de aynı yöntemi kullanmıştır.

Çağlar, anayasa bilimine; “kutsal değerler olarak görülmek yerine bilimsel araştırmalara konu olan anayasalar, politiği hukuka dönüştürme, önce siyasi sistemi, sonra da sosyal sistemi kurumsallaştırma işlemleridir” şeklinde bir tanım getirmiştir.²¹ Anayasalar politiği hukukileştirme-siyasi sistemi politik ideolojik çerçevede kurumsallaştırma olduğuna göre, anayasa biliminin konusu da siyasi sistemler ve devlet teorisi. Anayasa hukuku devlet işlevini yerine getirecek siyasi yapının düzenlendiği anayasal kurallar bütünü, anayasa bilimi de bu bütünü inceleyen disiplinin adıdır.²²

Çağlar, anayasa biliminin işlevini “(ö)nce devleti ya da devlet cihazlarını inceleyen anayasa hukuku karşısında, kurulmakta olan anaya-

¹⁸ Bkz. 4. dipnot.

¹⁹ Çağlar, B. (2000). s. 7, 8.

²⁰ Cerrahoğlu, N. “Bakır Çağlar’a Güle Güle Derken”, Cumhuriyet, 02.08.2011, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/270880/Bakir_Caglar__8217_a_Gule_Gule_Derken__.html (Erişim Tarihi 31.03.2022).

²¹ Çağlar, B. (1989). Anayasa Bilimi -Bir Çalışma Taslağı-, İstanbul: BFS Yayınları, s. 6.

²² Çağlar, B. (1989b). s. 14.

sa bilimi, Devleti sosyal çevresi içinde ya da toplumla münasebetleri sayesinde incelemekte, anayasa bilimi, anayasal sistem bilimi olmaktadır. ...Devlet–Toplum ikilisi üzerine kurulu anayasal sistem bilimi, siyasi merkezileşme modellerine göre farklılaşan hukuk sistemlerini incelemede çok daha kullanışlıdır.”²³ şeklinde açıklamıştır.

Ayrıca Çağlar, süratle değişen hukuk alanında, yeni bir sorunsal ortaya koymak gerektiğinde, sonradan gelenlerin çalışmayı bitirme-son sözü söyleme haklarının olmadığı, hukuk alanındaki çalışmaların bitmemiş bir çalışma sayılması gerektiği görüşünden yola çıkarak Anayasa Bilimi adlı çalışmasını “*çalışma taslağı*” olarak nitelendirmiştir. Zira Çağlar anayasa metinlerinin de durağan metinler olmadığını, içtihatlarla sürekli geliştiğini vurgulamıştır.²⁴

Çağlar, “*liberal demokrasilerdeki*” anayasa hukuku konularını ele alan bir yaklaşımla Anayasa Bilimi’ni yazmıştır. Eserinde özellikle Anglo Sakson ve Kıta Avrupası anayasalarını, hukuk sistemlerini ve örnek davaları sıkça kullanmış; sistemler üzerinden belli çıkarımlar ve karşılaştırmalar yapmıştır. Ancak eser, karşılaştırmalı bir anayasa hukuku çalışması ya da Türk Anayasa Hukuku ‘ders kitabı’ niteliğinde değildir. Belirtmek gerekir ki Çağlar, anayasa biliminin konusunu ulusal anayasa hukuku olarak görmemektedir. Nitekim eserlerinde de anayasaların ortaya çıkışı, değiştirilmesi ve yorumlanma tekniklerini tarihsel bir çizgide, sosyal ve siyasal gelişmelerden örneklerle açıklarken, hukukun nasıl şekillendiğini ve hukukun sosyal-siyasalı nasıl değiştirdiğini göstermeye çalışmıştır.

Anayasa Bilimi’nde ilk olarak, plüralist anayasa-liberal demokrasiler bağlamında sosyal ve siyasi sistemde hukuki yapılanma/kaynaklar teorisi ele alınmıştır. Çağlar, anayasa pratikleri bağlamında hukuk biliminde seçilmiş kararların kritik analizi olarak görülen “yeni” “Columbus’un Vak’a İnceleme Metodu”nu kullanmayı tercih etmiştir. Çağlar için “*hukuk pratiği*” hukukun en önemli maddi kaynaklarından biridir. Hukuk yaratıcısı olan anayasa mahkemelerinin kurduğu değerler, kural- lar ve anayasalık bloku ile anayasa hukukunun kaynakları artmaktadır.²⁵ Anayasa bilimi açısından üstün hukukun (ulus üstü) getirdiği koruma hukuku ve jürisprüdansiyel anayasa hukuku da kaynaklar arasında yer

²³ Çağlar, B. (1989b). s. 15.

²⁴ a.g.e., s. 8.

²⁵ a.g.e., s. 36.

almaktadır.²⁶ Çağlar, klasik yaklaşımla devletin anayasasını meydana getiren kurallar ve kurumlardan meydana gelen devletler hukukunun bir parçası olarak kabul ettiği anayasa hukukunu, ayrıca devlet modelleri ve anayasal sistemlerle birlikte incelemiştir. Bu bağlamda anayasal sistemin kurucu unsurları olan devlet-sivil toplum ikilisi çerçevesinde önce özgürlükler hukukunu sonra da devlet sorunsalını inceleme konusu yapmış, anayasal sistemlerin teknik ve kavramsal yenilenmesi ve sistemin kurumsal şemasını bu iki ekolün formüllerini, vak'a inceleme metodu ve klasik devlet teorisi metodunu kullanarak şekillendirmiştir.

III. ANAYASAL SİSTEM ANALİZLERİ VE 1982 FORMÜLÜ

Kurumsal faktörlerin yanında partizan faktörleri incelemek; başka bir ifadeyle sivil toplum güçleri, kurumsal yapılar ve devlet cihazlarını (aygıtlarını) birlikte düşünmek bunu yaparken de sosyal ve politik münasebetlerin düzenlenmesinde hukukun artan (hukuk pratiği) rolünü hesaba katmak Çağlar'ın anayasal sistem analizinde kullandığı yöntemdir.²⁷ Çağlar'a göre anayasaları, kurumlar ve partiler yapısı ile okuduğumuzda sistem analizini daha sağlıklı yapabiliriz. Çağlar için "Anayasa Bilimi"nin 'yeni' teknikleri, "82 Formülü"nü açıklama istidadına, klasik tekniklerden çok daha fazla sahiptir.²⁸

"82 Formülü"nü, zayıflatılmış ya da klasik parlamentarizm olarak niteleyen tezlerin "82 Formülü"nü doğru çözümlenmeye yeten formüller olmadığını düşünen Çağlar, 1982 Anayasası'nın iktidar yapısını kurumlar ve partiler sistemini analiz ederek çözümlenmeye çalışmıştır. Çağlar'a göre "82 Formülü"nde anayasa-yapıcı prezidansiyel, çoğunlukçu, rasyoneleştirici ve dualistleştirici teknikleri kullanmıştır.²⁹ Bu formül iktidarı iki planda düzenleyen çift mantık içerir: Kriz dönemlerinde etkili devlet başkanının kullandığı devlet iktidarı ve parlamento aracılığı ile kurulan partiler iktidarı.³⁰

²⁶ a.g.e., s. 38.

²⁷ Çağlar, B. (1989b). s. 265.

²⁸ Çağlar, B. (1988). "İktidar Yapısında '82 Formülü' ve Karşı—Tezler", İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi; Prof. Dr. Lütfi Duran'a Armağan Özel Sayısı, C. 9, S. 1-3, s. 58.

²⁹ Bkz. Çağlar, B. (1989b). s. 280.

³⁰ Çağlar, B. (1990). "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokrasi", Anayasa Yargısı Dergisi, C. 7, s. 61.

Çağlar'a göre III. Cumhuriyet, “zorlamalı seçim sistemi” ile çoğunluğu sağlamak için parlamenter sistemi “çoğunluklaştırmıştır ve muhalefeti ufulamıştır.” Geciktirici süreye bağlanmış ve zorlaştırılmış kayıtlı fesih yetkisi yerine 1982 Anayasası’nda “saf fesih” yetkisine yakın bir düzenleme getirilmesi sistemin ikinci takviyesidir. Bu sistem, sağlanamayan çoğunluğa fonksiyonel ikame devlet başkanının kurumlar hiyerarşisindeki yerini başbakan lehine değiştirmiş, çoğunluklaşma sistemi başkansızlaştırmıştır.³¹

Çağlar, “Başbakan demokrasisi”ni hazırlayan “güç faktörleri” arasında mali kaynaklar üzerinde denetim, siyasi karar alma sürecine müdahale imkânları, özellikle siyasi ve hukuki denetimi sınırlı kalan Kanun Hükmünde Kararnamelerle (KHK) müdahale imkânında genişleme, KHK’ler üzerinde yargısal zorlamaların azaltılması, ekonomik politikanın yasadışılaştırılması, göreve getirme ya da görevliler üzerinde denetim yetkisi, siyasi iktidarın ekonomik politika alanında klasik siyasi ve mali denetim alanı dışında kalan ekonomiye esnek müdahale aracı ve bütçe dışı fon uygulaması tekniklerini saymaktadır. Çağlar, aynı zamanda başbakanın denetiminde, başbakan ve yüksek bürokratlardan meydana gelen yeni karar merkezleri ya da “iç kabinler” ile yeni iktidar siteleri (alanları) oluştuğunu ifade etmektedir.³² Çağlar’a göre hükümetin yürütmenin parlamento aleyhine güçlenmesi III. Cumhuriyet’in ilk yıllarında “başbakan demokrasisinin” kuruluşunu kolaylaştırmıştır.

Çağlar, ayrıca “başkanın partisi formülü”nün partilerde siyasi sistemdekine benzer bir iç iktidar yapılanması yarattığını, iktidar partisinin de monokratikleşeceğini, bu durumun parlamentonun çalışma usullerini de etkileyerek ve parlamentoyu “eller havada, akıl almaz süratle” çalışan bir mekanizma haline sokma riski taşıdığını belirtmektedir.³³ Çağlar, devlet başkanının aynı zamanda çoğunluk partisinin başkanı olmasını iktidar temerküzü formülü olarak tanımlamakta ve bu formülün iki iktidar sitli (ikili-iki taraflı) sistemi, tek iktidar sitli sistem haline sokacağını ileri sürmektedir.

Ancak Çağlar, 1982 sisteminin geçici başkansızlaştırılmasının, sistemin ikinci mantığını tahrif etmediğini belirtmektedir. 1982 Anayasası’nın 104. maddesiyle devlet başkanına bir hakemlik iktidarı tanınırken,

³¹ Bkz. Çağlar, B. (1988). s. 60-61.

³² Çağlar, B. (1989b). s. 292.

³³ Bkz. Çağlar, B. (1988). s. 62; (1990). s. 106.

göreve getirme ve siyasi karar alma sürecine katılma konularında da genişletilmiş yetkiler verilmiş, devlet başkanını kriz yetkileriyle donatmıştır. Çağlar'a göre bu dönemde,—Cumhurbaşkanı'nın kullandığı iktidar, “engelleme iktidarı”dır. Kanunların tekrar görüşülmek üzere TBMM'ye geri gönderilmesini, Anayasa Mahkemesi'nde açılan iptal davalarını bu çerçevede düşünmek gerekir. Çağlar'a göre Anayasa'nın 104. maddesiyle yapılan okuma bize anayasa koyucularının formülünün “apartheid” (prezidansiyel ve partizan iktidar ayrılığı) formülü olduğunu göstermektedir. Ayrıca kurumlar analiziyle III. Cumhuriyet'in devlet başkanına devlet cihazına dayanan bir devlet iktidarı kullanma imkânı tanıdığını, cihazlardan birinin de, belki de en önemlisinin Milli Güvenlik Kurulu'na başkanlık etme yetkisi olduğunu belirtmektedir. Kriz dönemlerinde, devlet başkanının rezervdeki rolünün yeniden keşfedilerek sistemin ikinci mantığının devreye gireceği söylenebilir. Partiler sistemiyle okunan 1982 Anayasası'nın gizli mantıklarından biri de budur.³⁴ 1982 Anayasası, güçlü devlet ve etkili yürütme arayışı için de, rasyonelleştirilmiş “başkanlı parlamenter sistem” yapısı ve yeni bir *yönetilebilir demokrasi formülü* getirmiştir. Türkiye'de de bu sistem, Çağlar'ın nitelendirmesiyle “korseli-protezli sistem”, krizsiz işlediğinde fiilen başkansızlaşacaktır. “82 Formülü”nün özelliği, sivil toplum güçlerinin sistem krizini çözmeye yetersiz kalması halinde, devlet cihazını yedek güç (ikame iktidar) olarak düzenlemiş olmasıdır. Olağanüstünün olağanlaştırdığı, Türk siyasi anayasal sisteminde rezervdeki anayasanın (cumhurbaşkanı demokrasisine geçiş) devreye girme istidadı da çok yüksektir.³⁵

1961 Anayasası dönemindeki siyasi travmaların etkisiyle 1982 Anayasası da sosyal siyasi dengeleri yeniden kurmak isteyen “inşiacı” bir anayasa mantığıyla düzenlenmiştir. Çağlar'a göre inşiacı anayasalarda kurucu krizler çok daha kritik önem taşır ve “kuluçka” döneminde olan 1982 Anayasası kurucu krizlerle karşılaştığında, anayasa değişikliğine olan ihtiyaç ortaya çıkacaktır.³⁶ Nitekim Çağlar'a göre kurucu meclisler örneğinde olduğu gibi, sezaryen anayasa tekniğiyle oluşturulan, yani kazanan-kaybeden anlayışı çerçevesinde kurulan ancak sosyal-mukaveleci (sözleşmecî) anayasa anlayışıyla oluşturulmayan, bu anayasa için “kurucu krizler”in çözülmesi zordur. Bu nedenle her anayasacılık

---

³⁴ Çağlar, B. (1988). s.63-64.

³⁵ a.g.e., s. 61-64.

³⁶ Çağlar, B. (1988). s.67.

hareketinden sonra “*kaybedenlerin uzun yürüyüşü bittiğinde anayasal revizyonizm de gündeme gelmektedir.*”³⁷

1961 Anayasa koyucularının çoğunluk korkusuyla³⁸ getirdiği düzenlemeler, sonunda *partiokrasiyi* kolaylaştırmıştır.³⁹ Bu da parlamentonun siyasi karar arenasını olma rolünü etkili biçimde yerine getiremez hale gelmesine sebep olur. Çağlar'ın öngörüsü -belki de temennisi- bunun seçmen etkinliğini de sınırlamasından dolayı parlamento dışı muhalefet ya da sokağın muhalefetine ve sisteme karşı katılma biçimlerinin güçlenmesine elverişli bir iklim yaratmasıdır. Sistemin istikrarını sağlamada, rasyonelleştirilen parlamenter mekanizmalardan çok, partiler sisteminin işleyişi önem taşımaktadır. Bir yandan da muhalefetin anayasal statüye kavuşturulması özel önem taşır. Çağlar, bu çerçevedeki olası kurucu kriz riskini, anayasal revizyon gerekliliğinin nedenlerinden biri olarak görmektedir.

Anayasa revizyonu çerçevesinde Çağlar, 1982 Anayasası'na karşı üretilen çift sandıklı demokrasiye geçiş formülüne⁴⁰ “*Türkiye’de rejim değişikliği tartışmalarında, öncelikle bilinmesi gereken, parlamenter rejimin ‘yönetme yeteneği’ni kanıtlamış bir siyasi anayasal teknoloji olduğudur. Türkiye’de ‘başkanlık rejimi’nin çözümünün de bu çizgide düşünülmesi gerekir.*”⁴¹ yanıtını vermektedir. Yazar, bir kaç istisna dışında, parlamenter sistemlerin genelde istikrarlı ve kriz çözücü rejimler olduğunu kabul etmektedir.⁴²

Anayasal revizyonun sınırlarını da ulus üstü mekanizmaların varlığıyla çizen Çağlar'a göre, “*(b)u yapısal değişimler sonucu parlamentodaki yasama yetkileri başka kurumlarca sınırlandırmakta, başka yapısal değişimlerle birlikte kararlar tek merkezden üretilmek yerine milli üstü merkezlere ve bugüne kadar Devlete bağlı olduğu düşünülen yerel merkezlere kaymaktadır. Artık Parlatmentonun yetkisini kayıtlayan kurumlar*

³⁷ a.g.e. s. 67.

³⁸ Devlet Başkanı'nın yetkilendirildiği parlamenter sistemlerde “Cumhurbaşkanın Partisi”nin çoğunluğu kaybetmesi ya da kimlik değiştirmesi korkusu. Bkz. Çağlar, B. (2000). s. 18.

³⁹ Partiokrasi, iktidarın parti yönetimlerinde yoğunlaşması. Bkz. Çağlar, B. (2000). s. 18.

⁴⁰ Çağlar, B. (1988). s. 66.

⁴¹ Çağlar, B. (2000). s. 23.

⁴² Bkz. Çağlar, B. (2000). s. 22-23; (1989b). s. 272.

arasında Avrupa Hukuku ve anayasa yargısı da vardır. İktidar merkezlerine sivil toplum baskısı ile fert merkezli hukuk sistemi iktidar yapılarını şekillendirmektedir. Dolayısıyla demokratik anayasa inşasında 'Anayasa Kurucu Babalarının kolları bağlıdır', anayasal revizyonizmin sınırlarından anlaşılması gereken budur.”⁴³

Bakır Çağlar 2017 Anayasa Değişikliğini Nasıl Değerlendirdi?

Sivil toplumun sistem krizini çözmede yetersiz kalması durumunda 1982 Anayasası'nda “yedek güç” olarak düzenlenen Cumhurbaşkanı, 2017 Anayasa değişikliklerinden sonra yedek güç olmaktan çıkarılmış; yürütmeye asli ve tek güç olarak düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı yürütmenin başı olarak geniş yetkilerle donatılmış, anayasanın normatif devreleri değiştirmiştir. Dolayısıyla Çağlar'ın I, II ve III. Cumhuriyet sınıflandırmasına 2017 değişikliklerinden sonra IV. Cumhuriyet (2017 Formülü) de eklenebilir. IV. Cumhuriyet, Cumhurbaşkanıya siyasi iktidarın yanı sıra devlet iktidarını kullanılmasında güçlü idari yetkiler tanımıştır.⁴⁴ IV. Cumhuriyet'te normlar alanında meydana gelen değişimlere bakıldığında düzenleme alanının yasama alanından yürütmeye doğru büyük ölçüde kaydığı görülebilir. Çağlar bu sonucun Türkiye gibi devletle yönetilen sistemler için kaçılmaz olduğunu öngörmüştü.⁴⁵ Çağlar'ın 2017 değişiklikleriyle yeni sistemde yürütmenin parlamento aleyhine güçlenmesi ve iktidarın temerküzü formülünü (devlet başkanının aynı zamanda çoğunluk partisinin başkanı olmasını) anayasal demokrasi, sis-

⁴³ Çağlar, B. (1988). s. 68.

⁴⁴ Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde Cumhurbaşkanı'na geniş kararname yetkisi tanınmıştır. Cumhurbaşkanı; Cumhurbaşkanı yardımcıları, bakanlar ve üst düzey kamu görevlilerinin atanması ve yine bakanlıkların kurulması, kaldırılması, görev ve yetkilerinin belirlenmesi konusunda tek yetkili kılınmıştır. Cumhurbaşkanının partiyle ilişkisinin kesilmesi ve partiler üstü tarafsız olması kuralına son verilmiştir. Yüksek Mahkeme üyeleri ile HSK üyelerinin bir kısmının da Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı düzenlenmiştir.

⁴⁵ Bkz. 35. dipnot. Çağlar, anayasal bağlamda devletle yönetilen sistem ve sivil toplumla yönetilen sistemleri birbirinden ayırmaktadır. Sivil toplumla yönetilen sistemlerde devlet, anayasal ve kurumsal düzenlemelerde parçalı ve dağınıktır. Devletle yönetilen sistemlerde devlet güçlü bir idare cihazı meydana getirerek toplum üzerinde genişletilmiş bir etki göstermektedir. Devletle yönetilen sistemlerde, devlete başvurmadan, sivil toplumdan kaynaklanan güçler ayrılığıyla kendi kendini yönetme yeteneğinin varlığı şüphelidir. Bu durumda gizli mantık-devlet cihazına dayanan bir iktidarı kullanan Devlet Başkanı düşüncesi gündeme gelmektedir. Çağlar, B. (1992). s. 249.

tem krizleri ve Anayasa Mahkemesi'nin bu sistem içindeki rolünü şöyle değerlendirmesi muhtemeldir;

Çağlar, yeni sistemle yürütmenin parlamento aleyhine güçlenmesini, yasama süreçlerinin demokratikliği açısından, daha az katılımcı ve çoğulcu olması yönünden eleştirebilir. Nitekim Çağlar için demokrasi, çoğunluk kuralı dışında iktidarın parçalanması-bölünmesine neden olan başka kurucu unsurları, denge-fren mekanizmalarına ve azınlığın insan haklarına öncelik tanıyan unsurları, içinde barındırmaktadır.⁴⁶ Buradan hareketle cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi tartışmaları, sistemin demokratik ve etkin işleyişi; güç ve yetkilerin dengeli dağılımı, hukuk devleti ilkesinin yerleşmiş olması ve sivil toplumun devlet karşısındaki gücü ile birlikte düşünülmelidir. Her ne kadar karşılıklı bazı engelleme araçları ve sistem krizlerini çözücü nitelikleri söz konusu olsa da ⁴⁷ Çağlar'ın demokratik kültürün zayıf ve siyasal bölünme çizgilerinin derin olduğu Türkiye için toplumsal krizlerin çıkması olasılığı karşısında cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin kriz çözücü-istikrar sağlayıcı rolünü yerine getireceğine kuşku ile yaklaşacağını tahmin etmek zor değildir. Nitekim Çağlar, çift sandıklı demokrasiye geçiş formülüne geçişin söz konusu olması durumunda parlamenter sistemlerin kriz çözücü ve istikrarlı sistemler olduğunu hatırlatmaktadır.⁴⁸ Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, kaybedenler ile kazanların uzlaşmasına açık bir sistem değildir. Siyasi

⁴⁶ Çağlar, B. (1992). s. 249.

⁴⁷ Bu sistemde Cumhurbaşkanı ve TBMM'ye karşılıklı olarak birbirlerini görevden alma (fesih) imkanı sağlanmıştır. Sistemdeki olası krizleri önlemek için Cumhurbaşkanı ve TBMM seçimlerinin birlikte yapılması öngörülmüştür. Cumhurbaşkanına kanuna dayanmadan kararname çıkarma yetkisi tanınmış ancak bu yetkiye sadece yürütme alanına ilişkin olma, (sosyal ve ekonomik hak ve özgürlükler dışında) temel hakları düzenlememe ve çatışma durumunda kanuna üstünlük tanıma gibi bir takım sınırlamalar getirilmiştir. Kanun teklif etme yetkisi –bütçe kanunu hariç– ise sadece TBMM'ye bırakılmaktadır. Cumhurbaşkanına TBMM seçimlerinin yenilenmesi yetkisi verilirken, mevcut Anayasa'daki meclis soruşturması mekanizması zorlaştırılarak korunmuş ve TBMM'ye Cumhurbaşkanını Yüce Divan'a gönderme ve böylece görevden uzaklaştırma yetkisi olan meclis soruşturması ise korunmuştur. TBMM meclis soruşturması mekanizmasını kullandığında, yani Cumhurbaşkanı düşürüldüğünde kendi seçimlerinin yenilenmesi sonucu da doğmaktadır. Sıkıyönetim komutanlıkları ile inisiyatifin askerlere geçtiği sıkıyönetim usulü kaldırılırken, genel olarak kanun hükmünde kararname ya da kararname çıkarma ve OHAL ilan etme yetkisi Cumhurbaşkanına verilmektedir. OHAL kararını Cumhurbaşkanı verse de Meclis onayı aranmaktadır.

⁴⁸ Bkz. 40. dipnot.

istikrarın korunması pahasına kurulan ve kararname ve atamaları meclis onayı olmadan yapma gücüne sahip bir yapının sivil toplumu sistemden dışlaması, çoğulcu ve uzlaşmacı tutumlarından uzak kalması ve otoriter bir çizgiye kayması olasıdır. Böyle bir sistemde yasa yapma ve gündemi belirleme gücü zayıflayan yasama organının otoriter eğilimleri engellemesi güçtür. Diğer yandan, Sisteme dahil olamayan, sistem içinde söz söyleme gücünü kaybedenlerin sayısı arttıkça toplumsal ve siyasal istikrarsızlığın ortaya çıkması ve yönetim krizinin doğması da muhtemeldir.

Çağlar, sivil toplum mekanında konumlandığı Anayasa Mahkemesi'nin barışlandırma ve dengeleme misyonunun, kurumsal pratiklere bağlı olduğunu belirtmiştir. Parlamentoların çoğunluksuzlaşması ve hareketsizleşmesi durumunda, ki 2017 Anayasa değişikliği bu durumu pekiştirmiştir, anayasa mahkemesi bir çeşit yasama ortağı, hatta kısmi yasa koyucu rolünü üstlenmek durumunda kalabilecektir. Bu olasılık IV. Cumhuriyet için de geçerli midir sorusunun cevabını, Mahkeme'nin Cumhurbaşkanlığı kararnameleri (CBK) ile ilgili ilk kararlarına bakarak tahmin etmek güçtür. Nitekim Mahkeme KHK denetiminde Anayasa'da yer almayan ölçütleri kullanarak yasama alanının korunması yönünde bir tutum sergilemişse de, bu tutumunu CBK'lerden önce (olağanüstü KHK'ler hakkında 2016⁴⁹ yılında ve olağan KHK'ler için 2011⁵⁰ içtihadıyla) değiştirdiği hatırlanmalıdır. Bununla birlikte Mahkeme, CBK ile ilgili kararlarında yasanın üstünlüğünü kabul etmiş görünmektedir.⁵¹ Ancak Mahkeme'nin yasallık alanının korunması yönünden katı bir tutumunun olduğu söylenemez.⁵² Çağlar'a göre Anayasa Mahkemesi "parlamentonun onurunu koruyarak",⁵³ demokrasinin gelişmesine, sivil top-

⁴⁹ AYM, E. 2016/36, K. 2016/1987, 14.12.1987, § 15.

⁵⁰ AYM, E. 2011/60, K. 2011/147, 27.10.2011.

⁵¹ AYM, E. 2018/125, K. 2020/4, 22.01.2020; E. 2019/78, K. 2020/6, 23.01.2020; E. 2019/31, K. 2020/5, 23.01.2020. Mahkeme bu kararlarda Cumhurbaşkanlığı kararnamesine yasaklanmış, sadece kanunla düzenlenmesi gereken bir alanın varlığı açıkça kabul edilmiştir. Ayrıca kararlarında Mahkeme, Anayasa'nın 5. maddesinde yer alan "Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenir" ifadelerini, kararnamelerin yasama yetkisinin genelliğine istisna yaratır bir biçimde yorumlamamıştır.

⁵² Anayasa Mahkemesi, CBK denetimi yaptığı 2020/5 ve 2020/6 Karar sayılı kararlarda kamu görevlilerinin yer alacağı kamu örgütünün kurulması ve bunların görev ve yetkilerine ilişkin olan düzenlemeleri Anayasa'nın 128. maddesi yönünden Anayasa'ya aykırı bulmamıştır.

⁵³ Çağlar, B. (1990). s. 13. Bkz. 60. dipnot.

lumun yasama sürecine katılımına katkısını devam ettirse bile “devlet merkezli toplum” buna izin vermeyecektir. Nitekim Çağlar için demokrasi, zamana ve mekâna, sosyal sınıflara ve uygulama koşullarına göre değişen bir kavramdır.⁵⁴

IV. ANAYASAL SİSTEMLERİN KURUMSAL MANTIKLARI VE ANAYASA YARGISI

Çağlar, mahkeme kararlarını hukuk tekniği bakımından incelemek yerine bunları sosyal, siyasi, ideolojik çevresi içinde incelemektedir. Mahkeme'nin jürisprüdansiyel politikasını şekillendiren de bu çevredir. Çağlar'a göre yeni plüralist dengelerde, “*eksik muhalefetli sistemlerde*”, parlamentoların çoğunluksuzlaştırılması ve hareketsizleşme durumunda, politikayı hukuk çemberine sokan anayasa mahkemeleri bir çeşit yasama ortağı olarak “*ikame hukuk muhalefeti*” olma görevi üstlenmiştir. Çağlar'a göre bu çerçevede II. Cumhuriyet'in Anayasa Mahkemesi politikaları *ikame yasa koyucu* rolüne uygundur. Özellikle parti bölünme endekslerinde yükselme ve siyasi kutuplaşmanın yol açtığı parlamenter hareketsizlik, Anayasa Mahkemesi kararlarının etkisini artırmıştır.⁵⁵

Diğer yandan Anayasa Mahkemesi'nin bu jürisprüdansiyel politikası, 1982 Anayasa “*söylev*”ini de etkilemiştir. Mahkeme'nin kararları *dolaylı yasama* olarak görülmüş ve 1982 Anayasası (md. 53/2) “*Anayasa Mahkemesi kanun koyucu gibi hareketle yeni bir hüküm tesis edemez*” hükmü bu politikanın etkisiyle getirilmiştir.⁵⁶

1982 Anayasa koyucusu, karar alma kudretinden yoksun hükümetler tecrübesine son vermek için yürütmenin güçlendirilmesi tercihini yapmış, yürütmeyi bağlı organ olmaktan çıkarmıştır. “1982 Formülü”nde yasama ve yürütme problematiğinde, uygun siyasi kararların düzenli üretimi öncelik kazanmış, garantist felsefenin yerini yönetilebilirlik arayışı almıştır. İnkilap normatif iktidar teorisi, Türkiye’de 1982 Anayasası'nın normatif sistemini de etkilemiştir. 1982 Anayasası, olağanüstü dönemler için yürütmeye kayıtsız düzenleme yapma yetkisi tanımıştır. “82 Formülü” normatif devreleri artırmış, normatif devreler üzerindeki zorlamaları (örneğin Anayasa Mahkemesi'nin denetimi) da asgariye in-

⁵⁴ Çağlar, B. (1992). s. 249.

⁵⁵ a.g.e., s. 62.

⁵⁶ Bkz. Çağlar, B. (1990). s. 122.

dirmiştir. 1982 Anayasası normatif devreler şebekesini genişletirken, Anayasa Mahkemesi, yasama yetkisinin devredilmezliği prensibi marjında, özerk düzenleme⁵⁷ alanı *-ayrık haller teorisi-* getirmiştir.⁵⁸ Mahkeme kararlarıyla hukukun kurulmasında ve ekonomik politikanın *yasasızlaştırılmasında* önemli bir mesafe alınmıştır.⁵⁹ Anayasa Mahkemesi'nin KHK tekniğini, genel düzenleme tekniği olmaktan çıkararak istisnai düzenleme tekniği haline sokmasına sebep olan kararlarının, “*Parlamentoya yitirilen onurunu iade e(ttiğini)*” ifade etmiştir.⁶⁰

Çağlar'a göre Türkiye'de III. Cumhuriyet'i kuran 1982 Anayasası, *Darwinci* bir anayasadır.⁶¹ Ancak “*plüralist sistemlerde*”, bir kurumun aşırı güçlenmesi, tepki olarak bir başka bir kurumu doğurmakta ya da güçlendirmektedir. KHK şebekesi üzerinde yargısal zorlamaların artmasının sebebi budur. Türkiye'de III. Cumhuriyet'te, eksik muhalefetin tahrik ettiği iptal davalarında görülen sayısal artış ve “*eksik muhalefetin*” davalarının %60'ının iptalle sonuçlanması aynı (ikame muhalefet) arayışın ifadesidir. 1980'li yılların travmalarından uzaklaştıkça, Mahkeme bu misyonu yüklenmeye başlamıştır.⁶²

Çağlar, “*iktidar temerküzü formülünde*” fren ve karşı ağırlıklar dengesini Anayasa Mahkemesi'nin sağlaması gerektiği görüşündedir. Yapılması gereken Anayasa'yı siyasi ve yargısal (jürisprüdansiyel) pratikle yargılamaktır. Çağlar'a göre 1982 Anayasası'nın iktidar yapısındaki muammasını çözenin tek yolu budur.⁶³ Çağlar, anayasal düzenlemeler karşısında anayasal ve idari jürisprüdansın zorlama gücünün çok daha yüksek olduğunu savunmaktadır.

⁵⁷ a.g.e., s. 113; Çağlar, B. (1989a). “Anayasa Yargısı ve Normatif Devreler Karşılaştırmalı Analizi: İlk Veriler”, Anayasa Yargısı Dergisi, C. 6, s. 152.

⁵⁸ Bkz. AYM, E. 1986/15, K. 1987/1, 06/01/1987; E. 1984/1, K. 1984/2, 01/03/1984. Bkz. Çağlar, B. (1990). s. 11; (1989a). s. 153.

⁵⁹ Çağlar, B. (1990). s. 13.

⁶⁰ a.g.e., s. 118-119.

⁶¹ Darwinci anayasalar, fren ve karşı ağırlıklar mekanizmasında zayıflama ve karar merkezlerinden birinde iktidar yoğunlaşması görülen sistemlerdir. Bkz. Çağlar, B. (1989b). s. 280-281.

⁶² Çağlar, B. (1988). s. 62

⁶³ Çağlar, B. (1990). s. 104.

V. ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARI ÇERÇEVESİNDE DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Çağlar'ın demokrasi anlayışı, muhalefet/parlametoya ulaşma hakkını etkileyen seçim “teknolojisi” ve parti kapatma rejimi üzerinden bir okumayla anlaşılabilir. Çağlar anayasal düzenlemeler üzerindeki politik zorlamaların şekillenmesinde, hak ve özgürlüklerin anayasa yargısınca değerlendirilmesini ve yargının bu konudaki işlevini öncelik konusu yaptığı; daha doğrusu hak ve özgürlükler lehine verilen kararların normatif devreler üzerinde parlamento dışı muhalefetin zorlamalarını takviyet ettiğini düşündüğü için yazarın bu konulara yaklaşımı, Anayasa Mahkemesi kararları değerlendirmeleriyle birlikte aktarılmıştır.

A. PARTİ KAPATMA REJİMİ VE SINIRLARI

Anayasa Mahkemesi'nin seçim teknolojisi ve siyasi örgütlenme konusundaki kararlarına bakarak Çağlar, 1982 Anayasası'nın genetik kodunda *devletçi tez* olduğunu iddia etmektedir. Çağlar'a göre Schmittçi anlamında “*politik anayasa*” olan 1982 Anayasası, Başlangıç'ta “*koruma görmeyecek*” düşüncelere “*siyasi alan*”ı kapamıştır.⁶⁴ 1982 Anayasası'nın “Başlangıç”ında yazılan resmi tarih, jürisprüdansiyel politikayı da şekillendirmiştir.

2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu ve Anayasa madde 69'da düzenlenen şekliyle partilerle ilgili yasaklar; demokratik devlet, milli devlet, laik devlet şeklinde üç kategoriyle sınırlanmış olmasına rağmen Anayasa Mahkemesi, partilerin uyacakları esasları düzenleyen pozitif kurallardan çok daha geniş bir yasaklama rejimi getirmiştir. Çağlar'a göre Mahkeme bu kararlarla, III. Cumhuriyet Anayasası'nın “*değerler demokrasisi teorisini*” pozitifleştirmiştir.⁶⁵

Mahkeme, Huzur Partisi Davası'nda⁶⁶ ilgili Anayasa hükmünü (24/4) “*Atatürk ilke ve inkılapları birlikte ele alınıp değerlendirilme- si(ne)... 1982 Anayasası'nın temel dayanağı ve felsefesini oluştur(duğuna)*” karar vererek belirlenen *siyasi alan dışında kalan* partiler için bir kapatma gerekçesi olarak görmüştür. Çağlar, kararı “*Huzur Par-*

⁶⁴ a.g.e., s. 63.

⁶⁵ Bkz. Çağlar, B. (1985). “Anayasa Yargısında Yorum Problemi Karşılaştırmalı Analizin Katkıları”, Anayasa Yargısı Dergisi, C. 2, s. 187-188.

⁶⁶ AYM, E. 1983/2, K. 1983/2, 25/10/1983.

tisi Vak'ası, Anayasa ideolojisinin tanımlanması ve korunmasında klinik bir vak'adır. Mahkeme, resmi ideoloji ile kayıtlı "bütünleştirilmiş sistem" anlayışının tipik örneğini vermiştir" şeklinde eleştirmektedir.⁶⁷ Mahkeme, "politik alan"ı Anayasa'nın Başlangıç'ında ifadesini bulan "resmi ideoloji" (milliyetçilik ve laiklik) ile sınırlarken "mücadeleci demokrasi" anlayışının yeni formülünü getirmiştir.⁶⁸

Sosyalist Parti Davası'nda ise⁶⁹ Mahkeme, siyasi ideolojik model-temel yapı ile ekonomik modeli ayrı kategorilendirmiştir. Çağlar'a göre Mahkeme bu kararıyla kapalı politik alan sınırlarını üstün korumalı hak ve hürriyetlerle çizmiş, "bütünleştirilmiş sistem" anlayışından uzaklaşarak ideolojik siyasi-temel yapıyı yeniden yorumlamıştır. Çağlar'a göre bu yorum değişikliği, Türk pozitif hukukunda düşünce ve örgütlenme hürriyetiyle ilgili düzenlemelerin koruma alanını da etkileme potansiyeli göstermektedir. Nitekim Çağlar bu kararlar, mücadeleci demokrasi neyin mücadelesini yapar sorusuna getirilen cevabın değiştiğini belirtmektedir.⁷⁰

Çağlar'a göre siyasi sorun problemi, yargı denetimini demokrasilerin çoğunluk kuralıyla bağdaştırma problemidir. Anayasa yargısının "büyük problemi" kendi değer hiyerarşilerini, şahsi tercihlerini açık pozitif tanımlı olmayan hürriyet, eşitlik, adalet, due process gibi nispeten boş kalıplara koyan yargıcın rolü ve demokratik meşruluğu problemidir. Çağlar, meseleye AİHM'in demokratik toplum düzeni ve çoğulculuk, düşünceye açıklık ve farklı olma hakkı perspektifinden yaklaşmaktadır.⁷¹ Ayrıca Çağlar, bu davalarda siyasi düşünce ve ifade hürriyeti, muhalefet hakkı, toplantı dernek kurma özgürlüğü vb. haklarla birlikte değerlendirilmesi gereken bireye ait bir hakkın ihlal edildiğini düşünmektedir. Çağlar bu konu hakkındaki görüşünü "(s)iyasi plüralizmin hukuk dilinde ifadelerinden biri olan muhalefet hakkı, demokrasiye ulaşma hakkının her şeyden önce fert olma hakkına bağlı olduğunu göstermektedir."⁷² şeklinde ifade etmektedir. Çağlar'a göre siyasi partiler, sivil toplumun

⁶⁷ Çağlar, B. (1990). s. 74.

⁶⁸ Çağlar, B. (1988). s. 162.

⁶⁹ AYM, E. 1988/2, K. 1988/1, 08/12/1988.

⁷⁰ Bkz. Çağlar, B. (1990). s. 76.

⁷¹ Birleşik Komünist Türkiye Partisi (TBKP) v. Türkiye, B. No: 19392, 30.01.1998; Sosyalist Parti ve Diğerleri v. Türkiye, B. No: 21237/93, 25.05.1998.

⁷² Çağlar, B. (1990). s. 69; Çağlar, B. (1989b). s. 225.

ana bileşim maddesidir ve siyasi güçlerin yanında çok sayıda gizli siyasi ve sosyal gücü de barındırır. Çağlar'a göre “*parti yasaklama, rejimin korunmasında her zaman etkili değil; siyasi hayata hukuk protezi başarsız kalabiliyor.*”⁷³

B. SEÇİM DEMOKRASİSİ: PARLAMENTOYA ULAŞMA HAKKI

Anayasa Mahkemesi, engelli seçim düzenleriyle ilgili kararlarının ilkinde, II. Cumhuriyet'te “milli bakiye” usulünü kaldırarak oranlı temsil sisteminin bir tipini, engelli d'Hondt Sistemi,—getiren 1036 sayılı Kanun'un ve bunun uygulama şeklini düzenleyen hükümlerini “*seçim kazandırmamak suretiyle partilerin gelişmelerinin önlenmesi ve çoğalmalarının sağlanması için seçim kanununa hüküm konmasını anayasanın plüralist felsefesine*” aykırı bulurken;⁷⁴ ikinci kararında, onda birlik baraj uygulamalı oranlı temsil sistemini getiren 2972 sayılı Kanun'da Anayasa'ya aykırılık görmemiştir.⁷⁵ Çağlar'a göre Anayasa Mahkemesi'nin seçim sistemine (d'Hondt sistemi) getirilen düzenlemeleri iptal eden kararı dolaylı yasama sayılırken, yargısal aktivizmin örneği olarak *yönetilebilir demokrasi* tezi sunmaktadır. Mahkeme'nin ikinci kararı için Çağlar, tipik *judicial self-restrain* (yargısal öz sınırlama) uygulaması yorumunu yapmaktadır. Kanun koyucunun siyasi tercihlerine müdahaleden kaçınmak için Mahkeme, Anayasa'ya uygunluk denetimini teknik yönden yapmıştır. Çağlar'a göre, Mahkeme sisteme seçim teknolojisiyle getirilen protezi, onda birlik baraj uygulamalı oranlı seçim tekniğini, Anayasa'ya uygun bularak “82 Felsefesi”ni meşrulaştırmıştır. Mahkeme, bu kararlar Anayasa'ya getirilmek istenen “*yorum ahlakı*”na bağlı kalırken, dolaylı yasama suçlaması karşısındaki hassasiyetini de göstermiştir.⁷⁶ Çağlar'a göre Mahkeme bu kararlar insan haklarını sınırlayabilecek “amaçları” anayasallaştırmıştır. Mahkeme'ye göre yönetilebilirliğin ku-

⁷³ Çağlar, B., Çavuşoğlu N. (1999). “Parti Kapatma Davalarında Mermer - Mozaik İkilemi”, Anayasa Yargısı Dergisi, C. 16, s. 174.

⁷⁴ AYM, E. 1968/15, K. 1968/13, 03- 04-06/05/1968.

⁷⁵ AYM, E. 1984/2, K. 1984/2, 12/10/1984; 1984/1 E, 1984/2 K, 01/03/1984.

⁷⁶ Çağlar, B. (1986). “Parlamentolar ve Anayasa Mahkemeleri, Teori ve Pratikte Anayasa Yargısının Sınırları Problemi”, Anayasa Yargısı Dergisi, C. 3, s. 146. Aynı mantık 1988/1 sayılı kararda da tekrarlanmıştır. Bkz. AYM, E. 1988/1, K. 1989/1, 02.05.1989. Diğer bir örnek 1988/18 sayılı karardır. Bkz. AYM, E. 1988/14, K. 1988/18, 14.06.1988.

rucu unsurları “denge, düzen ve istikrardır” ve bunlar anayasal değerlerde prensiplerdir.⁷⁷

Anayasa Mahkemesi kararlarında ölçülülük prensibine bağlı kalarak “*yönetilebilir demokrasi*” tezini benimsemek ya da önceliği eşit seçim prensibine tanıyarak “*çok partili siyasi hayatı ve partilerin serbestçe faaliyette bulunması prensibini korumak*” şeklinde iki tez ortaya çıkmaktadır. Çağlar, III. Cumhuriyet’te Anayasa Mahkemesi’nin, 70’lerin hayaletinin etkisinde, ikinci tezdten birinci teze geçtiğini belirtmektedir. Ancak Çağlar’a göre seçim düzeninde yönetimdeki tıkanmaları önlemek isterken ölçülülük ilkesiyle demokratik toplum anlayışına bağlı kalıp kalmadığı ve “zorlamasız” (engelsiz) seçim sistemlerinin hükümet istikrarsızlığının tek günahkârı olup olmadığı sorularını cevaplamak gerekir. Çağlar, bu noktada görüşünü Alman Federal Anayasa Mahkemesi’nin Bavyera Partisi davasındaki kararını örnek vererek ifade etmiştir. Federal Mahkeme, seçim yasalarıyla getirilen engelin ancak yönetim mekanizmasındaki tıkanmaları önleme amacı gütmeyeceği ya da bu amacı gerçekleştirmede ölçülülük prensibine bağlı kalmadığı takdirde anayasaya aykırı bulunması gerektiği sonucuna varmıştır. Çağlar için bu anlayışta seçimlerin bütünleştirici özelliği yönetilebilirliğin, ölçülülük prensibi ise demokrasinin korunmasında önemlidir.⁷⁸

C. HAK VE HÜRRIYETLERİN DEMOKRASİSİ

Çağlar’a göre 1982 Anayasası, toplu hürriyetlere getirdiği sınırlamalar ve özellikle de dayanışma yasaklarıyla mikro demokrasiyi reddederken sınırlı siyasi plüralizmin hukuk çerçevesini de çizmiştir. Devleti koruma teorisi çerçevesinde temel hak ve hürriyetlere genel sınırlama getiren Anayasa, hak ve ödev bağlantısı kurarak “yönlendirilen” hürriyet formülünü düzenlemiştir.

Anayasa Mahkemesi, Anayasa ideolojisine normatif değer tanıyarak Anayasa’nın koruduğu üstün hukuki değerleri, hak ve hürriyetler için genel sınırlama nedeni olarak yorumlamayı tercih etmiştir.⁷⁹ Genel sınırlama tezi 1982 Anayasası’nda pozitifleştirilmiş, II. Cumhuriyet’in büyük problemi çözülmüştür. 1982 Anayasası’nın 13. maddesine göre hak ve hürriyetlerle ilgili genel ve özel sınırlamalar demokratik toplum düzenin

⁷⁷ Çağlar, B. (1990). s. 83. Bkz. AYM, E.1988/14, K. 1988/18, 14.06.1988.

⁷⁸ a.g.e., s. 78, 79.

⁷⁹ AYM, E. 1971/31, K. 1972/5, 15-16.02.1972.

gereklere aykırı olamaz. Bu düzenlemeyi “82 sisteminin zorlu problemi, yönetilebilirlik felsefesi yanında, insan hakları yeni ideolojisini şekillendiren Avrupa üstün hukukiliğine ve devletsiz hukuka açıklığıdır.” şeklinde yorumlayan Çağlar’a göre Anayasa’nın devletçi genel felsefesi karşısında demokratçı olan bu düzenleme, Anayasa’nın *favor libertatis* (hakları bireyle-birey lehine okuma) yorumuna imkân hazırlamıştır. Çağlar’a göre anayasa yargısının varlığı, bu noktada işlevselleşmektedir.⁸⁰

Örneğin 1982 Anayasası’nın yeni bir kriz yasallığı getiren 15. maddesinde “kişinin maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne” dokunma yasağı getirilmiştir. Çağlar’a göre “tarihi hata” Mahkeme’nin bu düzenlemelerden *favor libertatis* (özgürlükler lehine) bir genel prensip çıkarmak yerine, “devlet menfaatlerine üstünlük tanıma”, “devleti koruma teorisine” öncelik tanımak, kamu yararını üstün tutmak ya da Anayasa’yı bu kimliğiyle yargılamak olmuştur.⁸¹ Ancak Mahkeme, Anayasa’yı farklı okuduğu bir başka kararında Anayasa’da hürriyetlerin hangi anlayış içinde düzenlendiğini araştırmış ve Anayasa’nın 2 ve 5. maddelerinden bir genel *favor libertatis* prensip çıkarmıştır.⁸² Çağlar, bu kararlar “tarihi hata” dan dönülerek hak ve özgürlükler lehine bir karar verildiğini ifade etmektedir. Çağlar, Anayasa Mahkemesi’nin II. Cumhuriyet’te hak ve hürriyetlerin korunmasında sınırlama sebep ve amaçlarına aykırılıktan verdiği çok sayıda iptal kararına rağmen, öncelikle öze dokunma yasağını işlevselleştirdiğini belirtmektedir.⁸³

Çağlar’a göre OHAL düzenlemeleri, geçici maddeler, yargı kısıntısı gibi olağanüstü hal tekniklerinin bütünü kullanılarak yazılan ve yargı bağımsızlığından yararlanan, olağan haller anayasası yanında ikinci bir “istisna-kriz” anayasasını içinde barındıran 1982 Anayasası’nda devlet iktidarı, sivil toplum güçlerine ikame bir iktidardır. Çağlar, özellikle yargı kısıntısı getiren düzenlemelerle Anayasa Mahkemesi’nin “söz”

⁸⁰ Bkz. Çağlar, B. (1989a). s. 144; B. (1990). s. 102.

⁸¹ Bkz. Çağlar, B. (1989b). s. 127.

⁸² Bkz. AYM, E. 1985/8, K. 1986/27, 26.11.1986.

⁸³ Örnek gösterilen kararlar için bkz. AYM, E. 1962/208, K. 1963/1, 04.01.1963; E. 1976/27, K. 1976/51, 18-22.11.1976; E. 1962/208, K. 1963/1, 04.01.1963. Bkz. Çağlar, B. (1990). s. 93.

söyleme rekabet yapısının dışında bırakıldığını ifade etmektedir.⁸⁴ Örneğin Anayasa madde 15 ile hak ve hürriyetlere getirilen kriz kayıtlamaları düzenlenmiştir. Ancak hak ve hürriyetleri kayıtlayan “*özerk kriz karar-nameleri*” anayasaya uygunluk denetimi dışında tutulmuştur.⁸⁵ Çağlar’a göre anayasaya uygun yorum tekniği ile Anayasa Mahkemesi de 12 Eylül Hukukunu, Anayasa’nın Geçici 15. maddesiyle korumak istediğini göstermiştir.⁸⁶ Ancak Çağlar, olağanüstü halin fiili varlığını arayan AIHM’in “*look behind the facts teorisi*”⁸⁷ çerçevesinde, 1982 Anayasası ile yargı denetimine kapatılan özerk kriz kararnamelerinin Anayasa Mahkemesince denetlenmesinde hukuki bir engel olmadığını belirtmektedir. Çağlar, haklar kategorisinin yürürlükteki hukukla sınırlı sayılmadığını, bu hakları tanımanın bir tür yazısız anayasayla mümkün olabileceğini kabul etmektedir. Çağlar’a göre bu çerçevede dokunulmaz hakların milletlerarası konvansiyonlar ve yargı sayesinde maddileşen hak ve hürriyetleri “dokunulmazlık” seviyesinden çıkarmak, anayasallaştırmak mümkün olabilecektir.⁸⁸ Bu gelişmenin Türk anayasa hukukunda normatif ve yargısal olarak etkileri olduğunu belirten Çağlar, farklı durumlarda siyasi ve hukuki bilinçte maddileşen hak ve hürriyetlerin Anayasa’nın 12. maddesinin etki alanına gireceğini düşünmektedir.

VI. TÜRKİYE’YE ÖZGÜ FAY HATLARI

Çağlar, Türkiye’nin hak ve özgürlükler çerçevesinde iki fay hattı olduğunu belirtmektedir: Kürt meselesi ve İslamcılık (Laiklik). Çağlar’a göre hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlamalar da genelde bu iki eksende şekillenmektedir.

A. AZINLIK - GÜNEYDOĞU SORUNU

Çağlar, Türkiye açısından sorunun “*jeo-hukuk*” sorunu olduğunu belirtmekte ve Türkiye’de parti kapatmalarla ilgili Strazburg dosyaları-

⁸⁴ Çağlar, B. (1991). “Anayasanın Hukuku ve Anayasanın Yargıcı Yenilenen Anayasa Kavramı Üzerine Düşünceler”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 8, s. 26.

⁸⁵ Bkz. Anayasa md. 91/5, 121/1, 148/1.

⁸⁶ Bkz. AYM, E.1990/32, K.1990/25, 16.10.1990.

⁸⁷ Konvansiyon, AIHM’nin kriz yasallığı çerçevesinde olağanüstü halin fiili varlığını aramaktadır. Mahkeme “milletin varlığını tehdit eden umumi bir tehlike hali”nin varlığını araştırmıştır.

⁸⁸ Çağlar, B. (1989a). s. 137.

nın ağırlıklı konusunun *azınlık sorunu* olduğunu bu bağlamda hatırlatmaktadır. Çağlar'a göre sorun; etnik, toplumlararası ya da büyük boyutlu politik sorunlardan soyutlanmayacak bireysel durumlarla ilgilidir. Çözüm için demokratik toplum düzeni çerçevesinde plüralist hukuk anlayışı, birey eksenli hak tanıma ve düşünce ve örgütlenme hürriyeti bağlamında farklılığın korunması gerekir.⁸⁹

Sorunun diğer boyutu olan azınlıklara özel statü tanıyan anayasal düzenlemelerle (federalizm ya da özerklik) ortaya çıkan gelişmeler hakkında Çağlar, Korsika Statüsü'nün 1. maddesinde yer alan "*Fransız halkının bileşeni Korsika halkı*" ifadesini Anayasa'ya aykırı bulan Fransa Anayasa Konseyi kararını "*bu karar iç hukukta azınlıkların varlığının reddidir*"⁹⁰ şeklinde eleştirmiştir. Çağlar bu eleştirisiyle çözüm için "tanınma" formülünü benimsemiş görünmektedir. Anayasa Mahkemesi'nin kararlarını bu bağlamda değerlendiren Çağlar, Mahkeme'nin bölgelerin ulusal kimliğinin olamayacağı ve bunun millet bütünlüğünü bozacağı görüşünü benimsediğini⁹¹ ve sivil barışı korumak adına, özellikle siyasi parti kapatmaları, ceza davalarındaki yorum kararlarına bakıldığında, "*kapalı kültürel alan teorisi*" kurduğunu ifade etmektedir. Çağlar'a göre Mahkeme kararları "*barışsız bir toplumun*" "Bölgeler Avrupası"– "Bölgeli Devlet" ile bütünleşmesindeki zorluklarını göstermektedir.⁹²

Çağlar ayrıca Türkiye'nin Avrupa Konseyi bünyesindeki "Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşmeyi" imzalamadığını ve azınlık haklarına ilişkin ortak standartlara uyulmadığında sorunun Türkiye açısından oldukça ciddi sonuçları olacağını düşünmektedir. Çağlar, ulus devletlerarasında sınırları silen "Avrupa Birliği Yapılanması"nda, milliyetler sorununun da çözümünün düşünüldüğünü ifade etmektedir.⁹³

B. LAİKLİK

Çağlar'a göre laiklik de demokrasi gibi zamana ve mekâna bağlı bir "problem"dir. Birçok ülkenin uygulamaları ve davaları göz önüne alındığında enternasyonal dünya gerçeği karşısında laiklik hala evrensel

⁸⁹ Bkz. Çağlar, B., Çavuşoğlu, N. (1999). s. 180-182.

⁹⁰ Çağlar, B. (1992). "Avrupa Yeni Mekânında Kurumsallaşma: Hukuk ve Demokrasi", Anayasa Yargısı Dergisi, C. 9, s. 243.

⁹¹ AYM, E.1990/1, K. 1991/1, 16.07.1991.

⁹² Çağlar, B. (1992). s. 243-245.

⁹³ a.g.e., s. 242.

bir norm anlayışına sahip değildir. Temel haklar kategorisinde, inanç ve düşünce hürriyetinin tanınmasının temelinde din hürriyeti vardır. Ancak din hürriyeti, uzun süre, hâkim dini, sonra da laik ideolojileri tehdit eder görülmüş ve kayıtlanmıştır.⁹⁴

Çağlar, laiklik ilkesinin farklı anlamları olduğunu belirtmekte ve en klasik tanım olan devletin yansızlığı anlamında laikliği dini inanç ve ifadelerin hukuk mekânını kamu hukuku mekânı değil, özel hukuk mekânı olarak tanımlamaktadır. Ancak Çağlar, devletin yansızlığı tezine mutlak bir anlam yüklenmemesi gerektiğini, zira hukuk düzeni ile dini sistemler arasında, yer yer açık ya da örtülü birbirine karışmalar görüldüğünü, sosyal kültürde var olan dini değerlerin hukuk düzenlerini ve hukuk politikalarını etkilediğini belirtmektedir.⁹⁵ Kavramı hukuk devletin ayrılmaz bir parçası olarak gören Çağlar'a göre laiklik insan hakları perspektifinden ele alınmalıdır. Yazar, dinsel değerlerin örttüğü-kapattığı "kapanma politikaları"nda, kişinin birey olarak tanınıp kamu hürriyetlerinden faydalandırılmasının söz konusu olmadığını ve bunun demokratik bir cumhuriyet ve laiklik prensibiyle bağdaşmadığını söylemektedir. Çağlar'a göre plüralist bir sistemde insan haklarının evrenselliği kabul edilerek laiklik problemindeki klasik yaklaşım, demokrasinin gereği terk edilebilir. Nitekim laiklik ayrımcılığın reddi ve devletin yansızlığıyla eş anlamlı olduğu ölçüde "liberal devletin" kurucu unsurudur.⁹⁶

Çağlar'a göre laikliğin ikinci anlamı, aktif anlamı, devletin din üzerindeki denetimidir. Anayasa Mahkemesi'nin bu konudaki tutumunu parti kapatma davaları ışığında değerlendiren yazar, Mahkeme'nin partilerin uyacakları esasları düzenleyen pozitif kurallardan çok daha geniş bir yasaklama rejimi getirdiğini, seçim sandığı önüne ideolojik bir filtre koyduğunu belirtmektedir. Nitekim Mahkeme, Atatürk milliyetçiliğini sivil barışın unsuru olarak görmekte, laikliğe aykırı düzenlemelerin sivil barışı bozma riski taşıdığını düşünmektedir. Mahkeme kararları, laiklik probleminin zamanlı ve mekânlı bir problem olduğunu açıkça göstermektedir.⁹⁷ Zira az gelişmiş mekânlar yerine özgüvenli mekânlarda sivil

⁹⁴ Çağlar, B. (1994). "Türkiye'de Laikliğin 'Büyük Problemi' Laiklik ve Farklı Anlamlar Üzerine", Cogito S. 1, Yapı Kredi Yayınları, s. 112- 113.

⁹⁵ Bkz. Çağlar, B. (1994). s. 114-115.

⁹⁶ Çağlar, B. (1994). s. 113-114.

⁹⁷ a.g.e., s. 116.

barışı kurma ve koruma arayışı, hak ve hürriyetler listesindeki kademelenmeyi etkilemektedir.

Çağlar, laiklik probleminin anayasal sistemde bir ikileme karşı karşıya olduğunu düşünmektedir. Çağlar'a göre "sivil barışsız" ve "az güvenli" bir mekânda çalışan Anayasa Mahkemesi⁹⁸ ve Danıştay içtihadında laiklik, din hürriyeti konusunda bir "barışlandırma" tekniği olarak kullanılmaktadır.⁹⁹ Çağlar, Anayasa Mahkemesi'nin bu konudaki aktivizmine gönderme yaparak, laikliğin barışlandırma tekniği olarak kullanılmasının onu ister istemez militanlaştıracakını-aktifleştireceğini ifade etmektedir. Çağlar'a göre Cumhuriyet'i demokratikleştirmek için laikliği bir hümanizma olarak kabul etmek gerekir. Bu anlamıyla laiklik, farklılıklara ve herkesin hakkına saygı gösteren ve kimseyi inançları sebebiyle dışlamayan bir sosyal felsefedir.¹⁰⁰

VII. HUKUKUN MEKÂNSAL DÖNÜŞÜMÜ: FARKLI BİR MEKÂNDAN FARKLI BİR ZAMANDA ANAYASA YARGISI VE İŞLEVİ

Çağlar, "bugün sivil toplumun ve uluslararası hukuk kurallarının genişlemesi ikili baskısı, şimdiye kadar siyasi iktidarın paylaşımsız kullanıldığı sosyal düzenleme mekanizmaları içinde artık politik-sosyal-aktör yargıç ya da siyasi iktidar yanında, sosyal müdahale cihazlarını kullanan yargıç (yargısal aktivizm) da var", diyerek anayasa yargısının önemini anlatmaya çalışmıştır.¹⁰¹ Çağlar'a göre bugün normun yönetici çoğunluğun tek iradesiyle üretildiği ve meşrulaştırıldığı bir siyasi sistemin yerini, normun çok sayıda iradenin mücadelesiyle üretilen-meşrulaştırılan ve bu iradelerin birinin insan haklarının üstünlüğünü ifade ettiği ve tanıdığı bir siyasi sistem almıştır. Normu üreten organlardan biri parlamento-hükümet ikilisi, bazı sistemlerde devlet başkanı, diğeri ise anayasa mahkemesi ve başvuru sahiplerinin oluşturduğu bütündür. Anayasa mahkemelerine başvurma yetkisine sahip olanlar da anayasanın yorumcularıdır.¹⁰² Bu sebeple Çağlar, anayasa mahkemelerini sivil toplum mekânında konumlandırmıştır. Demokrasi uluslar üstü bir dönüşüm ya-

⁹⁸ a.g.e., s. 244.

⁹⁹ a.g.e., s. 113.

¹⁰⁰ a.g.e., s. 116, 117.

¹⁰¹ Çağlar, B. (1998). "Anayasa Yargısı'nın Güncelliği: 'Yargıçlar Zamanı'", Anayasa Yargısı Dergisi, C. 15, s. 53.

¹⁰² Bkz. Çağlar, B. (1991). s. 29.

şarken “*hukuk’a demokratik talebin kurumsallaşması*” için bireylerin normların anayasaya uygunluk denetimi yapan mekanizmaların işleyişine katılması gerekir. Demokrasi, sadece iktidarın kaynağıyla (seçim) değil, iktidarın denetimi mekanizmalarına katılma kanallarının genişliğiyle de tamamlanır. Denetimin demokratikleşmesi anayasal demokrasiye geçişin başlangıcıdır.¹⁰³

Çağlar, ulus-devlet düzlemindeki anayasa teorisinin de, yeni milletlerarası anayasa mekânında değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Çağlar’a göre “*neoliberal politikaların da etkisiyle ‘Devletler Sistemleri’nin yapısı ve ‘Piyasa’nın evrenselleşmesi, yerel iktidar merkezlerinin ya da bölgeselliklerin güçlenmesi*”,¹⁰⁴ ulus devlet mekânında kurulan klasik demokrasi ve anayasa hukukunu krize sokmaktadır. Nitekim ulus devlet, demokratik devlet-anayasa formundan uzak bir formdur. Milletlerarası mekânda halk egemenliği yeni kurumlarla sınırlanmakta, yeni yapısal değişimler sonucunda kararlar milli üstü merkezlerden yerel merkezlere kaydırılmaktadır. Çağlar’a göre kapalı toplum anlayışından “açık toplum” anlayışına geçiş, sivil toplum mekânını milletlerarası düzeyde değiştirmiştir.¹⁰⁵

Çağlar için toplum sadece milli değil milletlerarasıdır ve anayasalar-yasalar da artık ulusal üstü antlaşmalara uyum sağlamalıdır. Çağlar’a göre bu form ve “*yeni insan hakları hukuku*” milli ve milli üstü anayasa yargılaması bütünleşmesi, ulus-devlet demokrasi açığını denkleştiren unsurdur. Bu entegrasyonun devletin bütünleştirici fonksiyonunu yitirmesine sebep olabileceği ihtimali, örneğin etnik, dinsel, kültürel, bölgesel kimlik ve yeni milliyetçi akımların güçlenmesi, karşısında Çağlar, bu bölünme ve çatışmaların yine milletlerarası mekândaki kurumsallaşmayla giderilebileceğini düşünmektedir. Ulus devlet anayasasının uğradığı değişim sonucu ortaya çıkabilecek bazı uzlaşmazlıkların çözümünde en iyi adres Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’dir.¹⁰⁶ Çağlar’a göre jürisprüdans, sadece hukuki değil, aynı zamanda global toplumlarda siyasi sosyal uyumsuzlukları çözme mekanizmasıdır. Yargı, bir hukuk kaynağı olarak “*hukukun barışlandırılması*” misyonunu da üstlenir. Çağlar, egemenliğin kayıtlamasının meşruiyetinin temelini burada görmektedir.

Çağlar’a göre AIHM ve Topluluk Mahkemesi “*anayasa yargılaması yapan mahkemelerdir*” ve milletlerarası sivil toplumda yer alırlar.

¹⁰³ Çağlar, B. (1992). s. 247, 248, 249.

¹⁰⁴ a.g.e., s. 235.

¹⁰⁵ a.g.e., s. 250.

¹⁰⁶ Çağlar, B. (1992). s. 245-246.

Mahkeme ile anayasa mahkemeleri arasındaki etkileşim Avrupa ortak hukukunun kurucu unsuru olmuş durumdadır. Nitekim hak ve özgürlük ihlali niteliğindeki düzenleyici işlemler ve yasalar hakkında ihlal kararı verildiğinde milli yargı yerleri “bir üst mahkeme olan Avrupa Mahkemesi” kararı doğrultusunda karar vermektedirler. Öyle ki AİHM, bazen ulusal yasa kuralının Sözleşme’ye aykırılığını saptayarak ulusal yasaları, anayasaları ve hatta dinsel ya da sosyal yapıyı bile değişime zorlamaktadır.¹⁰⁷

Çağlar’a göre Anayasa Mahkemesi’nin zorlu problemi de, Avrupa anayasallığı çemberine sokulan “*eksik sivil toplumlu*”, devletle yönetilen sistemde kurulan “*kuvvözdeki demokrasiyi*”, insan hakları yeni ideolojisiyle yorumlamaktır.¹⁰⁸ Nitekim demokrasi, hukuku devletsiz hukuk, sistemleri de sivil toplumla yönetilen sistemler yapan gelişmelerdir. Çağlar’a göre yargının belirleyici işlevi, bunu sağlayacak yazısız normlar üretmesidir.

Hukuk devleti ve anayasal demokrasinin bir unsuru olarak ferdin normatif iktidarı kullanması ve politikaya bu yolla katılması için anayasa uygunluk denetimi yapan mekanizmaların işleyişine katılımını zorunlu gören Çağlar¹⁰⁹ için anayasallık denetiminin bireysel başvuru¹¹⁰ yoluyla güçlendirilmiş olması, anayasal demokrasi ve milletlerarası hukuka uyum ve hukuk devleti açısından çok önemli bir gelişme olarak görüleceği açıktır. Nitekim bireysel başvurunun AİHS’i uygulamakla yükümlü mahkemelerin bu yükümlülüklerinin yerine getirilmesini sağlamaya yönelik bir işlevi vardır. Ayrıca bireysel başvuru, anayasa mahkemelerinin somut ve soyut norm denetimi yoluyla verdiği anayasal hak ve özgürlükleri dışlayan kararlarının kişilerin üzerindeki olumsuz etkilerinin giderilmesine de katkı sunmaktadır. Bunun en somut örneği kadının soyadına ilişkin bireysel başvuru davalarıdır.¹¹¹ Diğer yandan Anayasa

¹⁰⁷ a.g.e., s. 236-237; Çağlar, B., Çavuşoğlu, N. (1999). s. 149, 159.

¹⁰⁸ Çağlar, B. (1990). s. 127.

¹⁰⁹ Çağlar, B. (1992). s. 248.

¹¹⁰ 2010 tarihli referandumla kabul edilen 5982 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile “bireysel başvuru” yolu dahil edilmiştir

¹¹¹ AİHM’in Ünal Tekeli-Türkiye kararı sonrasında Türk Medeni Kanunu’nun 187. maddesine ilişkin olarak Anayasa’ya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurulmuş; Anayasa Mahkemesi eski Türk Medeni Kanunu’nun 153. maddesi ile ilgili verdiği kararı Türk Medeni Kanunu’nun 187. maddesi için de tekrarlamış, Anayasa’ya aykırılık bulunmadığı kanaatine ulaşmıştır (AYM, E. 2009/85, K. 2011/49, 10.03.2011, R.G. 21.10.2011-28091). Bu kararın 21.10.2011 tarihinde Resmî Gaze-

Mahkemesi, bireysel başvuru kararlarıyla ülkenin fay hatlarını oluşturan konularından biri olan laiklik yorumunu din ve vicdan özgürlüğü lehine de güncellemiştir.¹¹² Yine özellikle ayrımcılık yasağının söz konusu olduğu davalarda, tutarlı olmasa da, toplumdaki dışlanan bazı kesimlere yönelik farklı muamelenin ayrımcılık denetimine tabi tutulması için Anayasa’da sayılmayan bazı temellerde yapılan ayrımcılığı örneğin cinsel yönelim temelindeki ayrımcılığı şüpheli temellerde kabul eden Anayasa Mahkemesi¹¹³ bu anlamda barışlandırma misyonunu yerine getirmiş olmaktadır. Bununla birlikte, Mahkeme’nin özellikle de kabul edilebilirlik incelemesinde dar bir yoruma dayanarak yargı dışında bıraktığı işlemler yönünden hak ve özgürlükleri koruma performansının yüksek olmadığı söylenebilir. Bu kararlar, Anayasa Mahkemesi’nin “söz” (sahibi) olma potansiyelini azaltmaktadır. Bu haliyle bireysel başvurunun Çağlar’ın dile getirdiği Avrupa insan hakları düzeni ve standartlarıyla uyumadığı ve Çağlar’ın eleştirilerine maruz kalabileceği söylenebilir.

SONUÇ

Çağlar’a göre demokratik modelin kurumsal iskeletini kuran parlamentarizm, temsili demokrasi, kuvvetler ayrılığı ve hukuk devletidir ama modelin bir de konvansiyonlar mimarisi üzerine kurduğu değerler sistemi vardır. Bu değerler sistemini şekillendiren devlet-sivil toplum ilişkileridir. Çoğunluk kuralına uygun demokrasi teorisi dışında, başka kurucu unsurlara, denge-fren mekanizmalarına öncelik tanıyan, çoğunluk denetim alanı dışında kalan insan haklarını kavrayan, ikinci bir de-

---

te’de yayımlanmasından itibaren on yıl süreyle aynı konuda tekrar Anayasa Mahkemesi’nin önüne taşınmasının yolu kapanmıştır. 07.05.2010 tarih ve 5982 sayılı Kanun ile Anayasa’da yapılan değişiklik sonucu Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru yolunun açılmasıyla birlikte Türk Medeni Kanunu’nun 187. maddesi Anayasa Mahkemesi önüne gelmiştir. Söz konusu başvuruda (Sevim Akat Ekşi Başvurusu, B.N. 2013/2187, 19.12.2013) Mahkeme, evlenme sonucunda kadına kendi soyadını kullanma hakkının yetkili idari ve yargısal merciler tarafından verilmemesi şeklindeki uygulamanın Anayasa’nın 17. maddesinde güvence altına alınan manevi varlığın korunması ve geliştirilmesi hakkını ihlal ettiği sonucuna ulaşmıştır. Benzer kararları için bkz. AYM, Gülsim Genç Başvurusu, B.N. 2013/4439, 06.03.2014; Neşe Aslanbay Akbıyık Başvurusu, B.N. 2014/5836, 16.04.2015.

¹¹² AYM, Tuğba Arslan Başvurusu, B.N. 2014/256, 25.06.2014, § 145-146.

¹¹³ AYM, Şahin Karaman Başvurusu, B.N. 2012/1205, 08.05.2014, § 41; Sadıka Şeker Başvurusu, B.N. 2013/1948, 23.01.2014, § 60. Aksi yöndeki karar için bkz. AYM, Cemal Duğan Başvurusu, B.N. 2014/19308, 15.02.2017; Z. A. Başvurusu, 2013/2928, 18.10.2017, § 73-75.

mokrazi tanımında önemli olan iktidarların parçalanması, bölünmesidir.¹¹⁴

Devlet merkezli anayasal düşüncenin yerini sivil toplum merkezli anayasal düşüncenin alması gerektiğini savunan yazara göre, *demokrasi-nin dönüşümü* ancak böyle sağlanabilir. Çağlar'a göre bireysel hak ve hürriyetlerin güçlendirilmesi noktasında anayasalardaki insan haysiyeti ve dokunulmaz haklar siyasi düzenin ve sosyal barışın temelidir ve siyasi düzen ve sosyal barış, kamusal düzen ve kamusal barışla sınırlı değildir. Sivil düzeni de içine alır. Hak ve hürriyetlerin gelişmesi, sivil toplumu da takviye eder. Sivil toplum, hukukunun oluşturulmasında söz sahibi ve hukukunun üreticisi olma hakkına sahip olduğunda takviye edilir. İnsan hakları ideolojisinin basit formülü, mağdurların hukuka ulaşmasını, hukuk barınağına girebilmelerini sağlama, hukuk tüketicilerini de hukuk üreticisi yapma, hukukun üretilmesine katılmalarını sağlama formülüdür. Bugün insan hakları yeni ideolojisini ve onun ürettiği hukuk mekanizmalarını şekillendiren bu arayıştır.¹¹⁵

Çağlar, yukarıda belirtilen hususlarla birlikte Avrupa üstün hukukunu rehber alarak “yeni insan hakları rejimleri” oluşturma görevini anayasa yargısına teslim etmiştir. Anayasal kurumların güç ve denge kriterlerinin tarihi, politik gerçekler göz önüne alınarak düzenlenmesi gerekir ve bütün bunların gerçekleşmesinde Anayasa Mahkemesi'nin önemli bir rolü vardır. Yerleşik liberal-demokratik söylemlerde bugün hukuk devleti söylevini üretenler özellikle yargıçlardır. Yazara göre anayasalar ya da siyasi uygulamalarla getirilen yürütmenin üstünlüğünün, küreselleşme ve Avrupa bütünleşmesiyle bağlantılı olarak demokratik uygulamanın gündeliğini denetlemekle görevli bir seri karşı-iktidara (yargıya) yer bırakarak gerilemesi gerekir.¹¹⁶

Çağlar'ın hukuk perspektifi, Türkiye'de anayasal sorunların yol açtığı krizlerin çözümünün yalnızca yeni bir anayasa yapmaktan geçmediğini, bundan önce anayasal sorunların çözümünü devlet-toplum ilişkileri ve yeni yapılanmalar karşında gelişmeye ve yenilenmeye açık, yaşayan bir anayasa kültürünün oluşmasına ihtiyaç duyduğumuz gerçeğini bize hatırlatmaktadır. Bu kültürü oluşturacak olan da sivil toplum mekânındaki aktörlerdir. Bu aktörlerin en önemlileri yargı, sivil toplum,

¹¹⁴ Çağlar, B. (1992). s. 249.

¹¹⁵ Çağlar, B. B. (2000). s. 13, 14.

¹¹⁶ Çağlar, B. (1998). s. 51.

birey ve siyasi partilerdir. Çağlar'ın sıkça dile getirdiği "sivil barış" (toplumsal uzlaş) ancak bu aktörlerin ortak hukukun oluşmasına katılmasıyla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

ÇAĞLAR, Bakır (1985). "Anayasa Yargısında Yorum Problemi Karşılaştırmalı Analizin Katkıları", *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 2, ss. 163-195.

ÇAĞLAR, Bakır (1986). "Parlamentolar ve Anayasa Mahkemeleeri, Teori ve Pratikte Anayasa Yargısının Sınırları Problemi", *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 3, ss.137-187.

ÇAĞLAR, Bakır (1988). "İktidar Yapısında '82 Formülü' ve Karşı—Tezler", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi* (Prof. Dr. Lütfi Duran'na Armağan Özel Sayısı, C. 9, S. 1-3, ss. 57-68.

ÇAĞLAR, Bakır (1989a). "Anayasa Yargısı ve Normatif Devreler Karşılaştırmalı Analizi: İlk Veriler", *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 6, ss. 117-158.

ÇAĞLAR, Bakır (1989b). *Anayasa Bilimi -Bir Çalışma Taslağı-*, İstanbul: BFS Yayınları.

ÇAĞLAR, Bakır (1991). "Anayasanın Hukuku ve Anayasanın Yargıcı Yenilenen Anayasa Kavramı Üzerine Düşünceler", *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 8, ss.13-62.

ÇAĞLAR, Bakır (1992). "Avrupa Yeni Mekânında Kurumsallaşma: Hukuk ve Demokrasi", *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 9, ss. 233-282.

ÇAĞLAR, Bakır (1994). "Türkiye'de Laikliğin 'Büyük Problemi' Laiklik ve Farklı Anlamlar Üzerine", *Cogito*, S. 1, Yapı Kredi Yayınları, ss.111-117.

ÇAĞLAR, Bakır (1996). "Hukuk Devletinde Gündelik Hayatın Estetiği", içinde Ökçesiz Hayrettin (Der.), *HFSA Hukuksal Olgular Araştırması ve Hukuk Devleti 3*, (ss. 165-171) İstanbul: Alkım Kitabevi.

ÇAĞLAR, Bakır (1998). "Anayasa Yargısı'nın Güncelliği: 'Yargıçlar Zamanı'", *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 15, ss. 51-69.

ÇAĞLAR, Bakır (2000). *Bir Anayasacının Seyir Defteri*, İstanbul : Su Yayınları,

ÇAĞLAR, Bakır (1990). "Anayasa Mahkemesi Kararlarında 'Demokrasi'", *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 7, ss. 57-127.

ÇAĞLAR, Bakır, ÇAVUŞOĞLU, Naz (1999). “Parti Kapatma Davalarında Mermer - Mozaik İkilemi”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 16, ss. 143-187.

ÇELİK, Burak (2012). “Anayasa Biliminin Aykırı Kahramanı”, *Güncel Hukuk Dergisi*, C. 7 S. 103.

GÖZLER, Kemal (1999). *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*, Bursa: 2. Baskı, Ekin Kitabevi.

GÖZLER, Kemal (2011). *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, C. 1, Bursa: 1. Baskı, Ekin Kitabevi.

İnternet Kaynakları

İLKİZ, Fikret, “Hukuk Devleti ve Utanç”, *Bianet*, 16.07.2012, <http://bianet.org/bianet/insan-haklari/139723-hukuk-devleti-ve-utanc> (Erişim Tarihi: 21.03.2022).

DÜZEL, Neşe, “Türkiye Devletinin Avukatlığını Yaptığım İçin Pişmanım”, *Radikal*, 20.07.2011, http://www.radikal.com.tr/turkiye/turk_devletinin_avukatligini_yaptigim_icin_pismanim-1057740 (Erişim Tarihi: 21.03.2022).

CERRAHOĞLU, Nilgün “Bakır Çağlar’a Güle Güle Derken”, *Cumhuriyet*, 02.08.2011, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/270880/Bakir_Caglar__8217_a_Gule_Gule_Derken__.html Erişim Tarihi: 21.03.2022.

ÖĞÜNÇ, Pınar “Bakır Çağlar’la Anayasanın Ruhu”, *Radikal*, 27.07.2011. http://www.radikal.com.tr/yasam/bakir_caglarla_anayasanin_ruhu-1057742 (Erişim Tarihi: 21.03.2022).

İstanbul Üniversitesi Hukukçularını Anma Günü Konferansı, 30.11.2015, <https://www.youtube.com/watch?v=kH2IzVW6CFA&ebc=ANyPxKrFULnhXO8M1dNWiywyA9sFbGik6lF3LIo6xRomOrfEhZnfTTRLMWeGFBOlyOWFGe6moekCcCA6phUv79vV97e4Mxl2Gw> (Erişim Tarihi: 21.03.2022).

“Bakır Çağlar Hayatını Kaybetti”, <http://www.ntv.com.tr/turkiye/prof-bakir-caglar-hayatini-kaybetti,00bd3F9j5EGr769CP8TuNg> (Erişim Tarihi: 21.03.2022)